

Етап

Дмитро Бузько

Дмитро Бузько

ЕТАП

(спогад)

дзвякнув останній засув, у кам'яній тиші коридору розтанула луна дозорчих кроків, — скінчилася вечірня перевірка, і тоді гомін, бджолиний гомін, — він ніби досі чекав-чатував десь за горою, а тепер прийшов, і тюрма — ніби вулик. звісно, не бджоли, а люди, — сотні, понад тисячу в'язнів. і в кожного з них тепер була всередині миротворча ласкава тиша, як на пасіці, коли ото м'які соняшні плями захід-сонця, бо — день минув!..

день минув, ще один день...

це в тюрмі зовсім не так, як звичайно. бо кожний день, то щабель драбини. а драбина, бува, височенна. в мене, наприклад, — тисяча двіста сорок три щаблі. але все ж на горі, на вершечку драбини сидить казковий велетень — птах... воля! і як до нього видертися, — тисяча двіста сорок три щаблі перейти, — тоді сісти на його спину, він розгорне свої могутні крила й полетить...

і ото, певне, кожний в'язень тепер, після вечірньої перевірки, думав про те саме: тисяча й стільки сотень та десятків та одиниць щаблів, — сьогодні вже на один менше. тому кожний в'язень, як говорив, то — мирно, притишено, і як зідхав, то — з полегшенням. і як дзвенів кайданами, то м'яко, не рвучко. тому ж бо й в'язниця в цей вечірній час була ніби вулик.

дехто, певне — багато, викреслював в себе на стінці в камері минулий день. у мене теж був такий стінний календар. та сьогодні я не про нього думав. минулий день і бджолиний гомін в'язниці милував — пестив і мою свідомість, але в ній ворухилося щось інше: свіже й буйне. не таке, як це терпливе чекання на тисяча й двіста й т. д. днів, що проминуть.

це — інше, — терпке, бентежне завмерло в напрузі, загостило чуття: невже й сьогодні не буде?

хвилина, десять... година.

уже сутінь од в'язниці впала через увесь двір. сонце заходило з іншої сторони. воно ще, певно, не досягло край неба, бо ж — літо й день великий. воно ще, певно, купало в своєму сяйві далекі ниви по той бік височеного муру тюрми...

усе це для мене чимало важливо, — до ночі далеко: ще може бути, ще буде...

отак напружено я чекав учора, позавчора, — вже два тижні, чекав марно... і тепер уже втрачав надію. вже не чув бджолиного гомону. і сутінь, що впала від в'язниці через двір, здавалася мені нудно-сірою. неправда, бо ж — літня, запашна сутінь. та я вже на те не зважав. порожніми очима шукав у камері, — за що б зачепитися, щоб

розважитися, щоб не думати?

і от тоді, як я вже ліг на ліжку, щоб забути й перетерпіти зневіру цього вечора, мене враз підкинуло: далеко в коридорі дзвякнув засув, другий. потім — павза, гомін криків... божевільно задзвеніли-помчали кайдани...

так, такі нема сумніву: етап! чи ж викличуть мене?

я кинувся до дверей і завмер, прислухаючись. в коридорі знову настала тиша. безмежно довга, бо хвилини — годинами...

— вже всіх викликали!

обірвалося й покотилося щось усередині...

я рвонувся з місця. заметушився, забився в камері, як риба в неводі. і знову став... хвилини десь бігли далеко... що це? так! знову крики... ближче, ближче... гремить засув сусідньої камери. та ні! це ж — моєї!.. хвиля великої радості підхопила мене й винесла з камери, ледве дозорець одчинив двері и сказав трафаретне:

— до контори, з речами!..

дозорець м'яко посміхнувся:

— та ж заберіть свої речі...

— ах, так: я зараз, — не тямлячи себе, кинувсь я назад, похапки збираючи своє нескладне арештанське "господарство" та чайничок і торбинку з цукром, що їх уже два тижні як на етап приготував.

дозорець, так само м'яко посміхаючись, дивився на мою метушню. це був не звичайний дозорець, — байдужий до в'язня, як дерево, — а "наш" — кравчук.

він передавав записки на волю. він мав туберкульозу й велику пошану до нас політичних. ще жартував: "ріжниця між соціялістами й анархістами та, що соціялісти — вороги приватної власности, а анархісти — чужої"... це тому, що в нашій в'язниці сиділи не справжні анархісти, а так звані "екси" — "нальотчики", які лише ім'ям анархістів називалися...

— усе забрали? — спитав мене кравчук і лише тоді, як у цьому переконався, повів мене до контори.

я йшов попереду, не йшов, а летів. тінню промайнув наш каторжний коридор і загальний відділ, де двері були ґратчасті, й крізь них на мене дивилися заздро очі в'язнів: щасливий — на етап!

етап, це — мандри. етап, це — зміна. етап, це — промінь буйного соняшного світла в сутемряві в'язничного життя. етап, це — подих свіжого повітря в задусі, коли вже ось-ось задихнешся й зомлієш. етап, це... та що й казати! одне слово: воля, що її бачиш за пару гонів, — аж там, поза мурами, крізь ґрати, — далека, як мрія, — а в етапі — ось вона, коло тебе, зовсім близько, жива, аж чути її тепло, її подих...

заскиглили тяжкі куті двері, що за ними вже інакше життя: в'язничної контори. тут уже пахтіло волею. той дух, певне, лишили вільні люди, наші кривні, що їх раз на місяць пускали сюди на побачення з нами, — крізь подвійну залізну густу сітку в отій кімнаті, праворуч...

тут іще повно було проміння захід-сонця, яскравого, як опівдні, після вогкої

сутемряви в'язничних коридорів.

тут кравчук залишив мене, побажавши щасливої дороги. мене повели переодягти й закути в кайдани, бо я вже — "кайданне" скінчив і ходив у в'язниці вільними ногами.

з мене зняли все чисто. так належало. бо в'язень може, наприклад, десь зашити з одержі гроші на етап, а то й пилочку — залізку на ґрати, на кайдани... одіж, тобто білизну й сіряк, дали знову таки нову, просто зі склепу, з-під замку — ті самі міркування про можливі заходи до втечі.

білизна — з ряднини, що на лантухи. груба й шорстка, вона дряпала тіло, гидотно прилипала до тіла своїм клеєм, бо задуха й піт...

помішник начальника в'язниці, грубий, як йоркшир-кабан, епіфанов, стояв і дивився, як я переодягався, мучаючись з недотепности мого вбрання, як мене пхнули й посадовили на брудну кам'яну долівку, як приставили до ноги ковадло й кат — дозорець, — ми знали, що він вішав засуджених на горло, — з насолодою бив молотом попри саму ногу, клепаючи заклепку, бив так, що ось-ось зачепить ногу й оберне її на котлету.

епіфанов дивився, й очі йому світилися задоволенням з мого приниження. він усіх нас, політичних, ненавидів, саме за те, що сам — раб і хам, не міг збагнутися свідомости нашої вищости від нього.

я глибоко зідхнув від полегшення, коли молот востаннє вдарив заклепку, і я, прив'язавши абияк ланцюг до поясу, вийшов на двір. звісно, епіфанов — тільки дрібна комаха, але ж... ох, якби можна було у в'язниці мати крицеві нерви й камінь замість мізку!

на дворі в мене першу мить закрутилося в голові від свіжого повітря. бо вже два місяці, як я не виходив на проходку. увесь каторжний корпус "страйкував": саме завели порядок, щоб каторжні на проходці ходили "парами" по стежці, а ми боролися за право хоч пів години на день рухатися на дворі вільно.

проте, далі кров почала шугати в жилах. очі широко розплющилися, хапаючи вечірнє світло. тіло випросталося, груди роздало і знову радість затремтіла всередині, ніби й справді я зараз мав іти зовсім на волю...

— йди сюди! — сіпнув мене за плече конвоїр, перебиваючи моє сп'яніння.

я не враз зрозумів, чого йому від мене треба. я ласкаво дивився на ньогою. це ж був не "тюремщик", не дозорець, не кат, а просто — салдат. на його обличчі ще лежало тавро села. якби не уніформа й зброя, — звичайний парубок, один із тих, що так жадібно прислухалися до моїх бунтарських слів та брали в мене чарівні книжечки "про волю", "про землю" ще так недавно, — ну, два роки тому, але ж — ніби вчора, бо час у в'язниці, то — не час...

конвоїр мацав мою одіж, моє тіло...

— ну що ж робити — служба: треба, — намагався я переконати себе, а всередині вже тремтів гнів: як сміє він зі мною поводитися, ніби з твариною?!

— розкрий рота! — буркнув конвоїр.

я й цьому скорився, все ж одно примусить... але вже мій гнів палахкотів. ось ось

вибухне нерозсудливим, божевільним протестом...

— а "в роботі" нічого нема? — запитав салдат похмуро.

я сполотнів: невже ж мені доведеться пережити й цю ганебну подробицю трусу перед етапом? я відчував, що ніяка сила не примусить мене скоритися...

— нічого! — не своїм, притишеним, але. певне, страшним голосом відповів я, впившись своєму катові своїм застиглим поглядом просто в вічі.

щось промайнуло на його обличчі, змивши на мить кам'яне тавро села. хто його зна? чи нерозсудливий страх його взяв, чи може ворухнулося й людське почуття до мене, тільки він, не дивлячись в очі, сказав:

— іди!

і голосніше, ніж треба було, гукнув:

— следующий!..

в очах мені ще темно було з хвилювання, коли я одійшов до натовпу в'язнів уже "прийнятих" і готових у путь.

— шикуйсь! — залунала команда, і знову я забув про те, що тільки що зазнав: зараз одчинять браму в'язниці. востаннє вона зачинилася за мною два роки тому!

каторжан в етапі було декілька чоловіка. нас поставили наперед... одностайно й бадьоро дзвякнули наші ланцюги, гомінкою луною розгляглися під склепінням брами і ось...

за брамою етап на хвилинку спинився: конвой із шаблями "наголо" розташовувався навкруги нас...

воля і ось вона!..

я жадібно пив очима розлоге дерево, шмат поля й стежку через нього до далекої цегельні. цілий рік, коли я сидів у камері, що віконце її виходило на цей бік в'язниці, я бачив крізь ґрати це дерево, це поле й стежку до цегельні. щоранку й потім опівдні цією стежкою ходила струнка дівчина, я бачив її здалека і міг собі думати, що вона дуже гарна, дуже розумна, що вона — все те прекрасне, що єдналося з моїми мріями про волю... щодня: це дерево, край поля, стежка й моя фантазія — дівчина.

а тепер — ось вони які. дерево, поле й стежка... такі прості, зовсім не казкові, живі... сонце купало поле в своєму прощавальному промінні, й воно тремтіло радістю у всій моїй істоті.

з поля зірвався вечірній вітерець і заплутався в листі кленів в алеї праворуч. цієї алеї я не міг бачити з в'язниці. вона для мене ніби тількищо народилася й раділа зі свого народження на світ.

мати! бідна мати: вона, певне, два тижні щовечора, коли звичайно ішов етап, приходила сюди. її гнали, вона благала дозволу залишитися, підкупала дозорців... мати! вона сумно посміхнулася мені й похитала головою: справді, сумне видовисько, певне, я з себе уявляв. блідий як смерть, виснажений, в химерному, зумисне незграбному, ганебному вбранні арештанта. сп'янілий від повітря і вражінь, я хитався, як тяжко хорий. але я відповів їй посмішкою щастя. так, певне, посміхається той, хто вмирав, але переміг смерть і, ледве живий ще, радісно глянув на світ...

— кроком руш!

задзвеніли кайдани, затупотіли ноги, заколивалися, виблискуючи на сонці, шаблі конвоїрів.

ішли хутко. іти було далеко. але я враз згадав, як треба йти в кайданах, щоб не плутався ланцюг, щоб розгойдавшись, він не стримував ходи і йшов легко, бадьоро, ніби кайдани мене несли, а не я тягнув їх на собі.

мати в юрбі інших жінок — матерей і сестер нас, закутих, огорожених штахетом шабель — поспішала за етапом. двічі верхівці — конвоїри налітали на них, женучи геть, далі від нас.

тоді ставало болюче. хотілося крикнути матері — не треба! йди додому... не принижуй себе!..

я зідхнув із полегшенням, коли вона взяла візника и поїхала, неспроможна йти в рівень з етапом, що поспішав до порту...

промайнули міські околиці, де на нас дивилися співчутливі очі перехожих — робітників, бідноти. вже смеркалося, й нам назустріч блиснули ясні ліхтарі центральних вулиць. і тут усі спинялися, коли вулицю сповнювало брязкотіння кайданів і теж дивилися на нас, але зі страхом, із зневагою, вороже.

байдуже! я жадібно дивився навкруги: з кожним рогом вулиці, з кожним будинком були зв'язані безмежно любі тепер спогади волі...

дмухнуло вільготою: море близько. аж ось воно показалося — сіре у вечірній млі, легке, як дим. два роки я його не бачив!

коли прийшли в порт, уже стало темно. на чорній ляковій воді гойдалися відсвіти ілюмінаторів. електричні ліхтарі ляли своє світло в густу сутемряву. навкруги кипіло громохке, метушливе портове життя.

етап став: конвоїри готували на пароплаві приміщення. я дивився навколо. хвилини бігли для мене секундами. то мчали вражіння вільного життя, безмежно багатого, пишного після мертвої нудоти тюремних днів. кров бурхливо бігла в жилах. дзвінко стукотіло серце. високо здіймалися груди.

я так само, як тоді, коли вийшов за браму в'язниці, щасливо посміхався матері: вона вже була тут і, припинивши в куточку коло якогось склепу, де її не бачили й не гнали, журними очима дивилася на мене. мені так хотілося сказати їй:

— мамо! та не журися, мені ж так добре, що можна зовсім забути про мої кайдани, мій арештантський сіряк, моє бліде, виснажене обличчя.

загнали етап на пароплав: у тісне, задушне приміщення. але ж у ньому, цьому приміщенні, весело жовтою лякованою фарбою блищали стіни, стеля, поли. в одчинені ілюмінатори просто, не крізь ґрати, зазірала чорна, запашна від моря, літошня ніч. це було вільне приміщення вільних людей. і це відчували всі в'язні: гомоніли, сміялися, метушилися, ледве їх вгамували конвоїри. мати, підкупивши конвой, передала мені їжі — о, якої ж смашної після тюремних харчів. мої товариші захоплено нищили цей дорогий подарунок, аж весело було на них дивитися...

півгодини й загудів — засурмив пароплав. дзвякнули шклянки, ще й ще. тяжко

зідхнула машина, загуркотіла... зашумувала вода під гвинтом, поїхали!

довго я не спав. ніби те море після бурі, ніяк не могли вгамуватися мої вражіння сьогоднішнього вечора, — такі дужі й мінливі — то захоплення, то образа, біль і радість, горе й щастя... все одно! аби життя. аби не те страшне животіння тюремних днів...

раннім-рано мене збудив вартовий конвоїрі повів ніби до вбиральні на палубу. це його підкупила мати, щоб побачитися зі мною. вона палко пригорнулася до мене. з її очей бігли сльози. подорожні, що вже прокинулися, з усіх боків дивилися на цю сцену. мені було неприємно: в цих поглядах я читав осуд мені за те, що я, ставши арештантом, спричиняю моїй матері таке велике горе. я постарався скоротити сцену, посилаючися на те, що конвоїру може дістатися за порушення конвойної служби.

коли він мене вів назад, я не втримався — спинився на хвилинку коло борту пароплаву, задивившись на вранішнє море. рожеві від схід-сонця хвилі котилися з далекого обрію і звідти ж пливли перлини — хмарки. навколо був такий широкий простір, що я завмер заворожений. аж конвоїр стурбувався: подумав, чи не збираюся я плигнути в море, щоб поплисти на волю. правда, була в мене й ця думка. та згадав — кайдани! вмить піду на дно. не зазнаю й кількох хвилин радості вільного пловця у вільному морі.

вернувшись до каюти, вже не спав: боявся пропустити ті нові вражіння, що давав мені другий день етапу — день близькості до волі...

вже вранішнє сонце сяло з високого, синього неба, коли пароплав прийшов до Миколаєва. пішли околицями міста до далекої в'язниці. обіруч вулиці стояли привітні провінційальні хатки, з-поза парканів визирали зелені шапки дерев. диким контрастом врізалось брязкотіння наших ланцюгів у цей ідилічний затишок.

двір в'язниці — пересилочної, етапної — теж мав тавро провінції. мурів і ґрат не було видно. їх ховали будинки службового персоналу в'язниці. коло криниці жінки прали білизну. від дерев і будівель падали миротворчі вранішні тіні. сірою плямою, ніби лишай на здоровому тілі, випиналася юрба нас, арештантів, на тлі цієї ідилії.

я стояв і жадібно насичувався нею, щоб понести її з собою до камери, за ґрати, щоб там ще й ще раз, без кінця, згадувати й цей уламок волі. заворожений цим, я й не вчув, як мене покликали до прийому...

— шапку зійми! — злісно крикнув на мене роздратований помішник начальника тюрми.

мене вдарило ніби арапником. я відчув, як кров облишила моє обличчя, й очі запалали, аж запекли мені лоба.

— політичний? — зарипів голос тюремщика, коли я знехотя, поволі стягнув з голови свого арештантського "блина".

— так, — відповів я стиха, стримуючи гнів.

лють спалахнула на дегенеративному обличчі мого ката: я ж мусів відповісти: так, ваше благородіє.

але він стримав себе. похапцем перепитавши моє прізвище й усе, що за трафаретом належало, він гукнув дозорцям:

— приймай!..

і мене повели до в'язниці.

у великій камері чоловіка на двадцять нас було тільки троє: якийсь шляхтич, що пропився в Миколаєві і його тепер теж "етапом" гнали додому, дідок-селянин — за "безпашпортність" та я.

на дальший етап треба було чекати три дні. вони пролетіли непомітно.

ще в камері я почув брязкотіння кайданів. пекельним воно стало, коли партія рушила в путь. ішли далеко: вокзал був з протилежного краю міста. вечір випав задущий, порох, що його зняли сотні закутих ніг, хмарою став над юрбою. конвой гнав: завжди, коли вели каторжних, конвоїри поспішали швидше довести етап до поїзду, чи до в'язниці, щоб посадовити в'язнів за ґрати — так їм здавалося безпечніше. їх самих гнав страх утечі каторжних або ж їхнього раптового бунту.

більшість каторжної партії від голоду у в'язниці та страшного режиму миколаївського централу була хора на курячу сліпоту. і тільки не криваве сонце сіло за хатки передмістя, вони втратили здібність бачити. ішли, як сліпі, тримаючись за сіряк передніх товаришів, плуталися ногами в кайданах, падали, стогнали... конвоїри несамовито кричали, прикладами рушниць підганяючи тих, що приставали.

я, прикутий ланцюгом "поручнів" до одного з цих сліпих, тягнув його за собою. ззаду на ноги болюче наступали такі ж сліпі. спереду вовтузилися вони, спотикалися. піт біг струмками з мого чола, змішувався з порохом, брудом заливав очі, що їх не можна було втерти закутими руками. одіж прилипла до тіла. тяжкий у таку спеку сіряк мулив плечі. я майже умлівав від втоми, але ж треба було йти та йти — здавалося, без кінця, без краю.

мука застигла в грудях у голові вже було порожньо. ноги сами, як неживі, місили куряву по шляху. вуха позакладало від громихання кайданів, і коли, нарешті, добилися до вокзалу й етап розташували по вагонах із ґратчастими віконцями, здавалося — вічність минула, так далеко відійшов відпочинок у затишній камері миколаївської "пересилочної".

конвой на цей раз випав лютий. майже всі салдати — українці. а по тюрмах в'язні знали, яке це лихо. і благали долю, щоб не мати справи з українцями дозорцями чи конвоїрами. до Харкова їхали дві доби. арештантські вагони причепили, здається, до товарового поїзду. ці дві доби ми мусили сидіти не ворухнувшись. вагон був без полиць, а на долівці лягти не дозволяли. доводилося сидіти, застигнувши, щоб не охлянути й не сповзти униз з лавки, бо огидно було чути брудну лайку й погрози наших катів.

а за вікнами вагону бігли ниви, міста — бігло життя.

літошнім вечером — свіжим і гарним після дощу — приїхали до Харкова. тут етап прийняв московсько-курський конвой: уже легше. ще краще було те, що пересадили нас на вагони з полицями, де можна було спати.